

М.П.Зан

**ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА
ЗАКАРПАТТІ 90-х років ХХ ст.**

На сучасному етапі цей напрямок наукових досліджень доволі ускладнений. Насамперед, через поточну джерельну базу, очікування результатів перепису населення України, відтак Закарпатської області (кінець 2001 року). Серед багатьох наукових розвідок також не повною мірою враховується роль етнічного фактору. Проте вже зараз проблема етнодемографічних процесів 90-х років ХХ ст. зайняла чільне місце в наукових студіях дослідників. Зростання міграційних, особливо еміграційних потоків з чітким етнічним характером, прояви реидентифікації українців та окремих етнічнонаціональних меншин краю об'єктивним чином каталізували вивчення комплексу проблем етнодемографічних процесів на Закарпатті часів державної незалежності України.

Вже після проведення всесоюзного перепису населення 1989 року О.Лавер і В.Зінгалов зробили спробу етнічного аналізу результатів перепису населення на Закарпатті. Дослідники, ілюструючи відповідний статистичний матеріал, зауважили, що українці, угорці, румуни проживають переважно в сільській місцевості, росіяни, словаки, цигани, євреї, білоруси становлять переважно міське населення; німці- сільське та міське населення порівну (5,138). Автори відзначили фіаско у творенні нового народу із числа закарпатських румунів. Так, серед 97 румунів, які вказали "іншу" мову спілкування, 66 назвали молдавську мову. Із числа 29 485 румунів краю 28 964 назвали рідною мову своєї національності. Дослідники залучно провели паралель, що "...зараз дехто за таким зразком серед українців хотів би виділити русинів" (5,139). Етнічну однорідність населення краю дослідники ілюструють, вказуючи на статистичний матеріал: із 13 районів Закарпатської області 7 є виключно однорідними- більше 90% українського населення, рідну мову з яких вказали в межах 99,4-99,9% (5,140).

О.Лавер і М.Макара, прослідковуючи зміну демографічної та етнічної структури сучасного Закарпаття, відзначають, що загальна структура населення області суттєво відрізняється, коли розглядати національний склад сільського і міського населення окремо. Таким чином, сільське населення нашої "багатонаціональної" області за даними 1989 року на 94,5% складалось з українців і угорців. А разом з румунами вони складали 97,8% сільського населення області (7,245).

М.Макара спробував проаналізувати суспільні явища в контексті демографії за перші два роки державної незалежності України. Він звернув увагу на соціально-економічні проблеми населення Закарпаття, акцентував увагу на зростанні еміграційних процесів, що носять переважно етнічний характер. Так, за 1992 рік із 1 006 емігрантів 486 чоловік виїхало до Угорщини (переважно угорці), 265 чоловік до Німеччини (переважно німці), до США- 100 чоловік, переважно євреї (9,34).

Проблема міграції в перші роки української державності стала предметом аналізу окремої публікації О.Лавера і М.Макари (6). Автори виділили 4 етапи етнічного розвитку Закарпаття, останній із яких пов'язаний з українською державною незалежністю. Цей етап характерний масовою еміграцією (зменшення числа німців, євреїв, словаків, угорців; відхід росіян, білорусів) та відповідним зростанням частки українського населення області як в абсолютних числах, так і питомої ваги. Разом з тим, вони відзначали, що через "прозорі кордони" виникла проблема масового напливу переселенців із Закавказзя, азійських країн. Так, протягом 1990-1993 років до краю прибуло 216 грузин, вірмен, азербайджанців, а вибуло 88 чоловік (6,9).

М.Макара особливо наголошував на ролі соціально-економічних чинників (системна криза в народному господарстві, падіння рівня життя населення, безробіття і т.ін.) як впливають на зміну етнічної структури населення Закарпаття. Подібні тенденції відображаються на міграційній хвилі, яка з 1993 року падає, а вже з 1995 року (М.Тонт, Б.Шарга вказують на 1994 рік- М.З.) спостерігається від'ємне сальдо міграції (кількість вибулих на 2,5 тисяч чоловік більше прибулих). Конкретні статистичні дані 1995 року щодо еміграції відображають саме її етнічний характер (8, 298).

Виходячи з подібних методологічних принципів (визначальної ролі соціально-економічних чинників на процеси життєдіяльності людських спільнот) особливості соціально-демографічного розвитку Закарпаття середини 90-х років аналізує І.Мигович. Вчений оперує чисельними статистичними даними 1995 року, які характеризують соціально-демографічну стратифікацію населення області (10,55-58). І.Мигович вказує, що масове безробіття, класова маргіналізація, поляризація суспільства за відсутності середнього класу стали основними факторами мобілізації елітних груп національних меншин краю задля соціального захисту спільних інтересів. Ця мобілізація відбулась у формі чисельних національно-культурних товариств.

Дослідник справедливо зазначає, що з часом товариства почали дублюватися, підмінюючи органи державної влади, виконуючи функції соціального захисту і контролю своїх членів (10,59).

Інший аспект дослідження тенденцій етнодемографічних процесів- тих званих маятниковою трудовою міграцією, яка має на Закарпатті історичні корені. Так, соціально-економічні аспекти маятникової міграції сільського населення з числа українців і етнічнонаціональних меншин краю (угорців, румун, циган) за період 1989-1990 років досліджували Б.Дяченко і М.Леңдел (3). Результати наукової розвідки засвідчують, що маятникова трудова міграція найбільшого поширення набула серед сільського населення з числа українців та угорців, порівняно з румунами і циганами (3,59). Автори статті прослідкували залежність маятникової трудової міграції від ролі географічного фактора (гірська, передгірська і низинна природно-економічні зони) (3,60).

І.Попик і М.Пітюлич виділяли чотири міграційні пояснювальні фактори, передгірський, східногірський та західногірський (12,289-290). На основі соціологічного дослідження (1995 рік) автори комплексно зв'язують причини міграційних процесів. Основні з них- це перешкоди матеріальних та соціальних передумов: незадоволення організацією роботи, недостатній рівень заробітку за місцем проживання, відсутність технології, забезпечення житлом і т.ін. (12,290-291). В таких умовах зростає міждержавна міграція, знижуються імміграційні і підвищуються еміграційні показники. Показовий результат ролі етнічної еміграції (повернення на історичні землі)- за період 1989-1995 років питома вага угорського населення краю зменшилась із 15,9 до 12,5%, словаків- із 1,3 до 0,6%, німців- із 0,4 до 0,3%, євреїв- із 1,3 до 0,2% (12,292-293). Дослідники справедливо відзначають, що досі не розроблені методичні підходи і науковий інструментарій виявлення етнічних чинників у формуванні і використанні трудового потенціалу у соціально-господарській практиці області (12,293).

На винятково важливу проблему міграції населення на сторінках "Закарпатської правди" звернув увагу М.Бабидорич (1,2). Зокрема, увага акцентувалась на зростанні еміграційних потоків в Угорщину, США, Німеччину (переважно- угорців, євреїв, німців), українців- до Чехословаччини. Так, якщо в 1989 р. до Угорщини на постійне місце проживання виїхало 381 чол., то вже в 1991 р. ця цифра становила 819 чол. (1). З іншого боку в 1992 р. поживався міграційний обмін з

іншими областями України та державами колишнього СРСР і, таким чином, міграційний приріст склав 2,6 тис. чол. (2).

Проблему міграції населення за період 1990-1997 років характеризує М.Товт (14;15;16;17). Оперуючи статистичними матеріалами, М.Товт зазначає, що пік, власне, міграційної активності припадає на кінець 80-х- початок 90-х років. Вже з 1993 року міграційна хвиля починає зменшуватись, у порівнянні з 1990 в 1995 році вона зменшилась на 60,2%, що становило 15,4 тисяч чоловік (15).

Як і інші дослідники, М.Товт вказує на етнічний характер міждержавної міграції. Тільки в 1995 році безпосередньо в Російську Федерацію переїхало 677 чоловік (85,6%) росіян, серед угорців така частка складала вже 85,4%, серед німців- 86,4%, євреїв (виїзд у США, Ізраїль)- 79,7%. Винятком становили румуни, із 54 вибулих жінок не емігрував до Румунії. Відповідно, серед прибулих частка українців тільки в 1995 році складала 62%, тих, хто народився в Україні- 71,2%. В межах області продовжується відтік населення з гірських районів у низинні (15).

М.Товт також виділив 4 групи іммігрантів- релігійні з СНД, іноземці із близького і далекого зарубіжжя, біженці та транзитні нелегальні мігранти. Особливо складними є проблеми соціальної адаптації іммігрантів, транзитних нелегальних мігрантів (16). Лише за 1995 рік на закарпатській ділянці державного кордону затримано 953 осіб, представників 28 держав Південно-Східної Азії, Африки- 75%- із країн, в яких активно діють міжнародна наркомафія і терористичні організації (17).

Дослідник відзначив окремі особливості еміграції населення Закарпаття починаючи із 1996-1998 років. По-перше, еміграція спрямована в економічно розвинуті країни Заходу; по-друге, зростає частка вибулих із високим освітнім і професійним рівнем; по-третє, поступово втрачаються ознаки етнічної міграції (14). Вже на 1997 рік міграційне сальдо склало мінус 2,4 тисяч чоловік, виїзд за межі СНД склав 58% (14).

В окремій розвідці М.Товт висвітлює зміст основних міграційних потоків (міждержавна, міжрегіональна, регіональна, трудова, нелегальна транзитна міграція) протягом 1999 року (18,153-156), наголошуючи, зокрема, на нестабілізуючих тенденціях через зростаюче безробіття та еміграцію, від'ємними показниками міграційного сальдо. М.Товт (як фахівець-практик, заступник начальника відділу у справах національностей та міграції ОДА та керівник територіального органу міграційної служби) відзначив про

нагайну потребу у прийнятті на вищому державному рівні Концепції міграційної політики України, де були б визначені інтереси держави у цій сфері, основні напрями та методи її провадження (18,159).

Б.Шарга аналізує соціально-демографічні тенденції за період 1990-1997 років, що також важливо для комплексного розуміння, власне, етнODEMOГРАФІЧНИХ процесів на Закарпатті (19). Дослідник відзначає, що починаючи із 1994 року міграція має негативне saldo; міграційне скорочення має місце у всіх районах (особливо у Тячівському, Міжгірському, Іршавському), крім Ужгородського. Також зменшується природний приріст населення, порівняно із 1990 роком більше ніж у 5 разів (19,25). Продовжується природне скорочення чисельності населення у Великоберезнянському, Перечинському, Мукачівському і особливо в Березівському та Ужгородському районах (19,25).

Автор відзначає тенденцію зростання сільського населення і зменшення міського (19,25-27). Проте, навіть сміричні спостереження свідчать, що не відбувається процесів переселення в села, зокрема з метою створення індивідуального сільського господарства. Така орієнтація міського населення є дуже низькою. Це підтверджують матеріали вибіркового соціологічного обстеження з демографії безробіття. Так, в Закарпатті (із найнижчим в Україні рівнем міграційної рухливості населення) на переселення в сільську місцевість з метою створення індивідуального сільського господарства в 1997 році було зорієнтовано 12,1% безробітних міських поселенців, а 17,8% не визначились із подібною перспективою (13,34).

Якщо Б.Шарга відзначав кризовий характер демографічної ситуації в краї, то Р.Жиленко оцінює її як відносно благополучну. Адже рівень народжуваності в області є одним з найвищих в Україні, а рівень смертності - найнижчий (4,3). Кардинальних змін населення краю зазнало в статеві-віковій структурі, відбувається "старіння" населення області (4,4-5). За аналізований період (1989-1998 роки) Р.Жиленко зазначає про вищий природний приріст сільського населення, ніж міського, що відбувається за рахунок вищої народжуваності поряд із високою смертністю (4,6-7).

Загалом відомо, що результати останнього перепису населення щодо Закарпаття хвилюють статистичними невідповідностями між реальною кількістю представників окремих етносів на теренах області (зокрема, циган, словаків, угорців, євреїв, росіян). Тому заслуговує на особливу увагу наукова студія О.Пеліна з проблеми встановлення

розни між офіційною статистикою (результатами перепису населення 1989 року) і результатами соціологічного дослідження (11).

Оперуючи соціологічними методами дослідження етнічної ідентифікації населення, дослідник сформулював ряд оригінальних висновків. Результати дослідження О.Пеліна свідчать, що кількість населення з числа національних меншин краю більше ніж на 1/3. Автор пояснює це фактором "престижності" належності скоріше до національної меншини, чим до "титової нації" (державотворчого етносу, українців- М.З.). Таку тенденцію, на думку вченого, підтверджує факт "відлучкування" від українців "некодованих етнічних груп- русинів і закарпатців" (11,199). Більше цього, русини претендують на роль лідера в соціальному оточенні "крайного серед рівних" (11,201).

Результати анкетування 811 респондентів показують, що на статус мігрантної групи, крім росіян, євреїв, циган претендують і ... українці (11,204). Очевидно, дослідник априорі враховував соціально-політичні, а не етнічні аспекти національного згуртування українського етносу, власне, мозаїчності етносів, специфіку формування історико-етнографічних областей, субетносів, етнографічних груп і т.д. Вибірковість отриманих результатів, на нашу думку, свідчить про те, що пройшла диференціація русинів на "три контрольні групи": етнічних, представників активу національно-культурного товариства і тих, кого рекомендували активісти русинського руху. Такий поділ не зрозумілий (з точки зору етнічної історії); так само- теза про найбільшу "автохтонність із автохтонів" румунів краю (11,204-206). На наш погляд, вопри виключно соціологічний аспект дослідження, вибіркової методики його проведення, О.Пеліна доводить виключну роль етномаргінальних процесів, зростання мобілізаційних тенденцій в середовищі етнічно маргінального населення ("радянських", "закарпатців", "русинів", рідною мовою копчих є російська або угорська мова і т.ш.).

Таким чином, висвітлюючи питання етнODEMOГРАФІЧНИХ тенденцій на Закарпатті в 90-ті роки дослідники (О.Лавер, В.Зиталов, М.Макара, І.Миньович) вказують на тенденцію до збільшення питомої ваги українців краю, зменшення числа євреїв, німців, угорців, росіян, словаків, наголошують на проблемі "прозорих кордонів", напливу біженців. М.Макара, зокрема, акцентує увагу на визначальній ролі соціально-економічних факторів в етнODEMOГРАФІЧНИХ процесих в умовах української державності.

Безпосередньо міграційні процеси висвітлює Б.Дяченко, М.Лендел, І.Поник, М.Пітолиц, М.Бабидорич, М.Товт. Результати їхніх досліджень свідчать про зростання еміграційних потоків і зменшення імміграційних; роль фактору етнічної еміграції, значного рівня міграції осіб із високим освітнім та фаховим рівнем. Окремі дослідники (Б.Шарга, Р.Жиленко) звертають увагу на соціальні фактори демографічних процесів. Зокрема, доходять висновків про "старіння" населення, зменшення природного приросту, збільшення рівня смертності і зменшення народжуваності, зростання сільського населення краю за останнє десятиліття.

Оригінальне (в плані постановки проблеми) дослідження О.Пеліна щодо різниці між офіційною статистикою і результатами соціологічних досліджень. Вчений характеризує динамічні зміни в етніцифікації населення області, О.Пелін робить висновки про наявність більшої, ніж в офіційній статистиці, частки етнічнонаціональних меншин в етнічній структурі краю, ряд "контрольних груп" в середовищі тих, які визнають себе русинами. Проте подібні вибіркові дослідження часто, спираючись виключно на соціологічні методи, підмінюють наукові поняття, тяжіють до обгрунтування ідеологічної платформи політичного русинства в умовах становлення української державності останнього десятиліття ХХ ст.

Отже, подальші студії вказаної проблематики (враховуючи вагомий напрацювання та узагальнення вченими дослідниками) із залученням широкого спектру джерельної бази, насамперед результатів Всеукраїнського перепису населення, засвідчать всю багатогранність та різновекторну спрямованість етнічнотемографічних процесів за перше десятиліття незалежності України.

1. Бабидорич М. Міграція через кордон. Характер і масштаби обміну з зарубіжними країнами // Закарпатська правда - 1993. - 21 серпня. - С.2.
2. Бабидорич М. Ніяк десяти від мігрантів? // Закарпатська правда. - 1993. - 24 липня. - С.1.
3. Дяченко Б., Лендел М. Соціально-економічні аспекти маятникової міграції основних етнічних груп Закарпаття // Матеріали науково-практичної конференції "Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми". - Ужгород: Патент, 1994. - С.57-60.
4. Жиленко Р.В. Демографічна ситуація на Закарпатті // Соціум. - 1999. - №4. - С.3-7.

5. Лавор О., Зенгазов В. Хто живе на Закарпатті? Перепис 1989 року: спроба етнічного аналізу // Тиса. - 1992. - №1-2. - С.137-141.
6. Лавор О., Макара М. Свої "чужі" і чужі "свої". Етнічні пропеси на Закарпатті в радянський час та в перші роки становлення української державності // Карпатський край. - 1996. - №1-4. - С.7-9.
7. Лавор О.Г., Макара М.П. Зміни демографічної та етнічної структури сучасного Закарпаття // Східно-Карпатська. Випуск 2. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. - Ужгород: Патент, 1993. - С.237-246.
8. Макара М. Вплив соціально-економічних факторів на зміни етнічної структури населення Закарпаття // Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи (Матеріали науково-практичної конференції, 13-14 березня 1997 року). - Ужгород: Патент, 1997. - С.296-299.
9. Макара М.П. Стан здоров'я суспільства в дзеркалі демографії // Матеріали наукової конференції викладачів історичного факультету. 1993 рік. - Ужгород: Патент, 1994. - С.32-35.
10. Мисювич І. По соціальній драбині вгору. Особливості сучасного соціально-демографічного розвитку Закарпаття // Вісн. - 1996. - №6. - С.55-61.
11. Пелін А.В. Розбіжності між офіційною статистикою і результатами соціологічного дослідження по проблемам національних меншин в Закарпатті // Матеріали науково-практичної конференції "Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті". - Ужгород: Патент, 1997. - С.199-213.
12. Поник І., Пітолиц М. Основні напрямки і масштаби зовнішньої міграції в Закарпатській області // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи. Доповіді та повідомлення наукової конференції присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Гранчака Івана Михайловича 7 жовтня 1997 року. - Ужгород: Патент, 1998. - С.288-293.
13. Стещенко В., Рудницький О., Хома О., Стефановський А. Демографічні перспективи України до 2026 року / Відп. ред. д.е.н. Валентина Стещенко. - К.: НАН України, Інститут економіки, 1999. - 56с.

14. Товт М. Міграція мовою статистики // Новини Закарпаття. - 1998. - 4 квітня. - С. 11.
15. Товт М. Міграція населення: тенденції і проблеми // Новини Закарпаття. - 1996. - 6 червня. - С. 5.
16. Товт М. Міграція населення: тенденції і проблеми // Новини Закарпаття. - 1996. - 11 червня. - С. 5.
17. Товт М. Міграція населення: тенденції і проблеми // Новини Закарпаття. - 1996. - 18 червня. - С. 5.
18. Товт М.М. Тенденції міграційних процесів на Закарпатті: про що свідчать статистика // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції / Під загальною редакцією П.В. Токаря. - Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2001. - С. 151-159.
19. Шарга Б.М. Населення Закарпаття в умовах кризи (1990-1997 рр.) // Соцјум. - 1998. - №1. - С. 24-28.